

Miért nincsen közkultúra?

„A jelen nem közvetlen adata tudatunknak.”
Jorge Luis Borges

Egyszerű a válasz: nincs, mert nem is lehet. Olyasféle eszmény – teszem föl –, mint az egységes nemzetállam, legjobban esetben is naiv ábránd, inkább azonban ideológiai szörnyszülött, amelyben bármiféle ideológiai tákolmány alá akarják besöpörni egy politikai képződmény, egy ország összalakosságát, és amelyben – Prokrusztész módjára – levágnák mindazokat a részeket, amelyek kilógnak a mesterséges normából – népfaji, vallási, nyelvi stb. különbségek miatt; esetleg olyannyira, hogy eltérő történeti sorsuk, kulturális hagyományuk és egyebek szerint eleve másként határozzák meg magukat. A baszkok, hogy ne rögvess háborgást okozó közép-európai példákkal hozakodjam elő, jócskán különböznek a spanyoloktól, akik maguk igencsak gyakran jellemzik magukat – eredetüknek megfelelően – kasztíliainak, katalánnak, és nem pusztán nyelvi eltérés szerint. Annyit – természetesen – kijelenthetünk az utóbbiakról: mindannyian a spanyol állam polgárai. Ám a baszkokra ez már nem áll ilyen bizonyossággal, egy részük francia állampolgár. Tapasztalataim szerint a spanyol állampolgárok elsődleges közössége lokációjuk; lokációjuk, a földrajzi hely, ahol élnek. Lényegében annyiban tekinthetők egyetlen kultúraalomnak, amennyiben mindannyian hordozói egy tágabb dél-európai hagyománynak, amibe még csak olyan spanyolnak vélt szokás, mint a bikaviadal sem tartozik bele – lévén az jobbra kasztíliai hagyomány. A *corrida des toros* elsősorban az Ibériai-félsziget déli és középső részén dívik (itt most nem szólnánk külföldi formákról); a *pasodoble* nevű páros tánc pedig bikaviadal-imitáció – ekként ezek nem spanyolok szemében létezhetnek/tetszhetnek spanyol nemzeti szimbólumokként. De nem meghatározó egységesítő kulturális tényezőként, még ha Franco tábornok háromnapos nemzeti gyásznak minősítette is egykor egy jeles *torrero* halálát. Ettől még nem közkultúra, egyszerűen: szokáshagyomány, mint az Egyesült Államokban a fegyverviselés joga.

Vagyis nem kerülhetjük meg a kultúra valamiféle meghatározását (körülírását).

Jelen tárgyunkhoz talán elégséges, ha az elmúlt korok mindenkorai léttapasztalatainak szellemi, tárgyi objektívációját tekintjük annak a mindenkorai társadalmakban. Ez egyúttal szűrőként működhet az éppen megismert tárgyi és szellemi kulturális termékek befogadásakor/beillesz-

tésekor a jelen kultúra korpuszába. A kultúra tehát nem egyszerűen biológiai örökség: még alapváltozatai sem azok. A totalitárius rendszer (közeli ismeretségünkéből a náciizmus vagy a bolsevizmus) nem kultúraellenes alapvetően; éppenséggel saját ideológiájára épülő ellenkultúrát forszíroz – természetének megfelelő diktatórikus eszközökkel (például ateizmus, esztétikai normatívák). A kapitalizmus kultúraeszménye globalizmusa miatt szokatlanul zavaros vagy éppen ad hoc – mindenkorai gazdasági-politikai normarendjébe kívánja tuszkolni a társadalom strukturális elemeit; másképpen: a tőke (és következményei, származékai) normatív kultúrájába.

Az elmondottakból kiderülhet, hogy a kultúra jelen idejével (használati kultúra?) foglalkozunk, amely általában a „mi legyen?” (tehát a jövőkép) kérdését is érinti, noha – természetesen – majdnem csupán az ideológia jelen idejű tárgyasulása. Mivel nincsenek, nem lehetnek teljességgel elvesztett kultúrák (ámbar kihalhattak népek), valamilyen bizonyíték fennmaradt belőlük/róluk; vagy kibogozhatók, mint a Húsvét-sziget tárgyi hagyatéka vagy a dolmenek üzenete, amelyekből részint a kutatások egyre többet tudnak kiolvasni; másfelől minden bizonnyal valamiféle, eddig kimutathatatlan, többnyire foszlányos genetikai emlékezetük is létezhet.

Fölmerülő probléma tehát a kultúra/kultúrák öröklése, örökölhetősége, azaz mi az a lényeges anyag, amely az élet, az élhetőség szerves részévé vált eleink ismerethalmazából, és ami alapként tartja jelenünk kultúráját. Tulajdonképpen minden kultúrának vannak nyitott gyökei, nyílt vegyértékei, amelyek lehetővé teszik, hogy a jelenen át a jövő felé láncolatot alkosson. Akkor is, ha számtalan leágazás mutat az elkülönülés irányába, a kultúrák sokszorozódása felé. Ezek közössége egyre halványul, mind több új (jelen) réteg specifikálja; szűkebb, zártabb közösségek létfunkcióiért felelős. Következésképpen a nemzetállamok kulturális közössége szintén szűkre szabott, minél több népcsoport kultúrája alkotja, amelyre a legrosszabb külsődleges reflex – azok hierarchizálása. Ott föltétlenül, ahol monolit nemzetalkotó erőt föltételez, oktrojál az aktuális politikai erő. Vagy egyértelműbben: erőszak.

A kérdés (a kérdések sora) sokkal bonyolultabb annál, semhogy valami – lett legyen bármennyire divatos – historizizmussal el lehetne intézni, ámbar nem tévesztendő szem elől, hogy a kultúra egyfelől mindenképpen a múlt alkotása. A história azonban korántsem azonos a múlttal; ideológiai képződmény: a mindenkorai múlthoz viszonyu-

lás káprázata. Persze ezeknek a formáiban is része lehet a kultúrának, valójában ideológiamentes kultúra aligha létezik. Ha azonban tudatformák gyűjteményét látjuk a kultúrákban – tárgyi, szellemi megnyilatkozásokban egyaránt, akkor a különféle manipulációkból kibontott kultúrát két tudatforma föltűnően hangsúlyosan jellemzi: az etikára és az esztétikára gondolunk. Mindkettő képes – akár jelenlétével, akár hiányával – markánsan jellemezni egy-egy kultúrát. (Nem mellesleg, éppen ezeken a felületeken érhető tetten leginkább a manipuláció.) Köztudott, Nietzsche *Übermenschét* rendkívül határozott követelményekkel terhelte megformálójá, mindenekelőtt azzal, hogy az ember olyasvalami, aminek fölébe kell kerülnie; ez az imperatívusz hozza az új embereszményt létre. De ez az új eszmény igencsak régi, nem véletlen utal már a neve is történelmi mélységre: Zarathustra, másképpen Zoroaster, a perzsa felföld prófétája, vallásalapító a Krisztus előtti második évezredben.

Eltekintve a szándékolt félremagyarázásoktól vagy a téves olvasatoktól, Nietzsche erkölcsi öntisztulást követel az új ideáltól, aki le tudja gyűrni magában gyöngeségeit, hibáit, és példát adhat a szabad akaratát az egész emberiség javára megvalósító hőssel vagy prófétával. Végtére is a választás lehetőségét, a Jó és Rossz között mint etikai alapproblémát veti föl a szabad akarat eszmei közegében: kötelező a Jót választani. (Lényegében már Zoroaster szerint is. Noha később az iráni vallásból kihajították a szabad akarat kellemetlen faktorát.) Az ateista egzisztencializmusok a halál szorongatásába abszurdizálták az emberi létet, sőt a véletlen sorsszerűségével súlyosbították terheit (Sartre). A keresztény egzisztencializmusok az abszurditást – természetesen – a megbocsátó istenképpel oldják már a Nietzsche megelőző Kierkegaard esetében, de éppen a dán filozófus teszi plasztikussá az emberi létezés etikai és esztétikai fázisát, noha költői misztikával. Az angol filozófia egykori „fenegyereke”, McTaggart szerint a vallás egyértelműen egy lelkiállapot... egy érzelem, amely azon a meggyőződésen nyugszik, hogy összhang van köztünk és az univerzum között. Eszerint a vallás lényegében a korai ember világra ismerését tükrözi, amely a története során cizelláltabb lett, aligha az egységes anyagelvűség (materializmusok) javára. A bölcselő ugyanis a világot végső soron sajátos szellemi alakulatba, Isten nélküli metafizikába rendeli, amelyben az idő nem létezik. A maga korában sajátos időparadoxona meghökkenette olvasóit, ma azonban nehéz lényegi különbséget föltalálni közte és – mondjuk – Carlo Rovelli olasz elméleti fizikus kortársunk időképe között. Noha az oxfordi professzor (szintúgy tagja az Apostolok Társaságának, mint Békássy Ferenc, a költő, vagy a későbbi mesterkém: Kim Philby) tagadja az idő valóságát és Isten létezését, nem szükségszerű, hogy az első ok személy legyen (miképpen

az ősrobbanás hívei ugyancsak Isten nélkül vallják az idő rövid történetét, az anyagot pedig úgyszólván eliminálják a mikrokozmosz túlhangolt energiájában). Ugyanakkor McTaggart ragaszkodva az emberi szellem, ha tetszik: a lélek fenségéhez, filozófiai perfekciójában halhatatlanságot szavaz meg neki. És – persze – szabad akaratot.

Mondanom sem kell, tiltakozom az ellen, hogy bárki embertársunkat vallási meggyőződésében, egyáltalán: világlátásában megsértsük, mi több, átérzem a vallás intézményének történelmi súlyát, etikai, esztétikai indikációját, a magam részére föntartom kritikámat az újraélesztett „keresztény kurzus” (Szabó Dezső indulatát kalkulálva) romanticizált normáival szemben; következésképpen a politikai diskurzusban a szekularizáció mellett szavazok, amellet, hogy egyúttal kifejezetten az érett, logikailag áttetsző metafizika javára érvelnék. (Érezve magamon – bárhol van – öreg barátom, Határ Győző megrovó tekintetét egy Suhrawardi-vitánkból.) Áttetszőt kívánok, óvakodni a legsúlyosabb kérdések logikai megválaszolásában a végtelen regresszusok veszélyétől. (A közismert példában a kérdésre, ki (mi) tartja hátán a Földet, a válasz: egy elefánt; hát az elefántot?; egy másik elefánt – ad infinitum.) McTaggart világos érveléssel, elgondolásaihoz hűen, koherensen bizonyítja a lélek halhatatlanságát, egyébként a lélekvándorlást szintén. Egyáltalán nem hitelveken. A hit, a vallás – láttuk – jellemzésében érzelmi orientáció.

A mondottakból kitetszhet, hogy a vallás (bizonyos intézményei csakúgy) része a kultúrának, akár teista, akár ateista környezetben létezik. Az orosz városok hagymakupolái, a novogyevicsi temető, Rubljov ikonjai túléltek a szovjet „istentelenség” kíméletlen rombolásait, míg Lenin „szentsége” mauzóleumában bolsevista erőlködés maradt; hogy a Kárpátok géniuszának dicstelen végét ne részletezzem. Mi az életek egymásutánjának a totális egészét élvezzük az angol filozófus szerint, amit – mivel nem létezik – az idő nem törölhet el. Rovelli eseménysora az idő helyett kísértetiesen hasonlít az előbbire (ahol az eseményt a pozíció helyettesíti: *A sorozat, B sorozat; The Unreality of Time*, 1908.). Az élet sokféleségét tulajdonképpen a szeretet irányítja – már-már a krisztusi példára, de legalább annyira Spinozára hagyatkozva. McTaggart gondolkodásában nincs semmiféle dogmatika (talán emiatt sem tudnak eltekinteni tőle mindmáig a jelesebb filozófusok). És a szeretet gondolata egyszerűen etikussá boltozza filozófiáját normáival.

A kultúra – jelentős mértékben (egészében) – archetipusokon nyugszik. Pusztán amiatt is, hogy az archetipusok az egyetemes tudattalan közös képei; minden emberben ott sejlének. Alapvető tudósítások lényünkről és létünkről (azok történetéről), meghatározó, kikristályosodott formák, a mesevilág, a mítoszok, mondák legkövetkezete-

sebb, legelterjedtebb elemei, elbeszélve örök alaptémák, de legalább annyira minták csakúgy. Egyetemességük biztosítja vándorlásaik során a befogadást az új közegben. Mintaként egyaránt lehetnek pozitívak, negatívak, miáltal etikai (és persze esztétikai, hiszen képi sémák) normákat hordoznak. Jung elsődlegesen emberi karaktereket vizsgál bennük: a pszichológiai tipizálás leíró lehetőségét látja bennük; úgyszólván irodalmi alakzatokként kezeli őket. Valójában általánosabban is értelmezhetjük az archetípus kifejezést, alkalmazhatjuk élettelen tárgyakra, jelenségekre. Az emberi nyelv – például – a közlés egyik archetípusa az emberiség egészében. Jelrendszere már speciálisabb, kevésbé általános (részben és esetlegesen egyazon nyelven belül hasonlóképpen), nem is föltétlenül maradandó (kihalt nyelvek). Mint a *Bibliából* tudjuk, a bábéli torony illegitim kíváncsiszkodása fejében kapta az emberiség a nyelvi zűrzavart – büntetésül.

Máris egyik legjelentősebb kulturális archetípusnál, az őskönyv(ek)nél vagyunk, amelyek – születtek bár a világ bármely pontján – alapvető tanítások, törvények sora, (ős)történet, mondák, mítoszok, mesék, példabeszédek, aforizmák, szólások, közmondások, jellemrajzok és még mi minden. A receptet Whitman is magáénak tudja:

„Ezek valósággal minden korok és országok
emberének gondolatai, nem eredetiek ezek nálam,
Ha nem éppen éppúgy tieid is, mint az enyéme...”
(Fordította Gáspár Endre)

Jorge Luis Borges számára a könyv egyben „labirintus” (szintén archetípus): a gondolkodás sajátos útvesztője. A labirintus nyomban magához rendeli a végtelen és az idő metafizikai riadalmát: az emberi lét állandó veszélyérzetét, szorongását. Mallarmé úgy tudja, hogy a világ célja egyetlen könyv. Borges egyik őskönyve végtelen lapszámmal rendelkezik (nota bene a végtelen oszthatóság jegyében), a másik, a *Homokkönyv* megragadhatatlan, elfolyó, mint érzésünk szerint az idő; de ismeri a *Don Quijote* új szerzőjét, aki pedig (Cervantestől teljesen függetlenül) szóról szóra ugyanazt a művet írja. Ami azt sugallja, a *Don Quijote* szintű megdönthetetlen kompetenciájú őskönyv Borges látomásában.

Vegyünk most egy olyan őskönyvet, amelynek szerzőjét, keletkezését, történetét könyvtárnyi magyarázatokból is alaposan ismerhetjük: Dante *Commediáját*; az „istenit”, ahogy utólagos jelzője értékeli. Való igaz, a vállalkozás nem adja alább totalitását sem. Az emberlét három stációja – egyszerre – metaforikusan és tárgyi köznapisággal – ugyancsak a metafizika jegyében.

A bűn és büntetés világa – Pokol.

A bűnbánat útjai – Purgatórium.

A büntelenség megdicsőülése – Paradicsom.

Ezekben belül história, történetek, jellemek, törvények, indulatok, vágyak, ábrándok, jó és rossz és egyéb antinómiák, jellegzetes képvilág, mítoszok, mondák, mesék csakúgy. Intenzív totalitás, ahogy szimplifikáló esztéták minősítenék. Ezúttal én csupán a „labirintus” dús, gazdag világát kívántam jelezni. Kiegészíteném azzal, hogy a fönti hármasság a maga mitikusságával szinte kimeríthetetlen metaforalehetőséget terített a világra; kommentátorai szertelen sorolják ezeket. Mindent összevetve, Dante *Commediája* az emberi létről alkotott metafizikai elemzés egy eleve kijelölt jövőkép felől – mintegy az idő irányának megfordításával. Bergson szerint pedig az idő a metafizika fő kérdése. (Természetesen nem a fizikusok téridejéről van szó, hanem arról a különös, mondhatnám állandósult érzésről, amit régtől fogva időnek nevezünk, vagyis a milyenségéről. A Szent Ágoston-i bizonytalanság értelmében.) Az angol metafizikus Bradley szerint is visszafelé: a jövőből a jelenen át a múlt irányába folyik az idő. A jelen tehát az a pillanat, amikor a jövő összeér a múlttal. Ha akarom, Dante műve akár erkölcskódexként olvasható, ugyanakkor azt gondolom, az erkölcsi tételek mögött fájdalmas és megtisztító katarzisok esnek meg a veretes szépségű *dolce stil novo* újolasz (már nem latin, nem oksztán) irodalmi nyelvén, a képek, a metaforák gazdag forgatagában; olykor már-már imádságok formájában: büntetési javaslatok ellenségeknél, megtisztító fölmentés barátoknak, jóakarat, sőt dicsőség az ideáloknak. Reneszánsz szélsőségekben, ahogy a korszellem (amit maga a költő jócskán formál) diktálja. Ez a kultúra az újjászületés európai kultúrája, amely magába olvasztja a görög–latin klasszikát, a kor európai és klasszikus arab tudományosságát – etikai, esztétikai példát nyújtva az új korszak új létformáihoz; kissé etimologikusabban: a korszellemre igazítandó kortársakat.

Természetesen, Itáliában is mindössze egy magasabb szinten, az észak-itáliai intelligencia és arisztokrácia körében; délre még a nyelv változásai sem jutottak el, de a görög–latin elemek vonzása reménykeltő. Számszerűleg bizonyára többen olvassák Kínában a *Ji Csinget* (*Változások könyve*), mint a reneszánsz Európában a *Commediát*, de hogy milyen széles rétegben, azt azonban onnét tudom, hogy a szent teknős hátán fölfedezett hexagrammák úgyszólván törvényként léteztek a császári országban, magatartásformákként a kínai kulturális hagyomány élő részei máig. Tehát klasszikus, abban az értelemben, ahogyan Borges határozza meg: „Klasszikus az a könyv, amelyet egy nemzet vagy egy nemzetszalád, vagy a múlt idő akaratából úgy olvasunk, mintha annak lapjain minden oly tudatos, végzetes és mélységes volna, mint a kozmosz, s mintha abban minden értelmezhető volna.” Megragadom az alkalmat, hogy még egy – kifejezetten nekünk szóló – mondatot idézzek a szerző tanulmányából: „a ma-

gyar irodalmat például egyáltalán nem ismerem, mégis biztosra veszem, hogy ha módot adna rá az idő, hogy tanulmányozzam... meglenék benne minden szükséges lelki táplálékot”. És ki tudná jobban nála, az *Egy első magyar költőhöz* című vers szerzőjénél, hogy a nyelvi korlátokon túl politikai és földrajzi gátak is hatnak. Ismerjük ezeket (és egyebeket), nem véletlen, hogy ilyen gazdag fordításirodalmunk van!

Azonban tudunk-e mi, magyarok, olyan irodalmi művet, műveket citálni, amelyek vertikálisan és horizontálisan is élő és ható elemei kultúránknak? Amelyek az idézett értelemben klasszikusak, máig értelmezhetők és meghatározók? Óvakodva voksolok a *János vitéz*re és a *Toldira*; ezek talán, ha nem föltétlenül eredeti olvasmányélményként, de – szerencsésebb vagy szerencsétlenebb földolgozásokban – talán részei közkultúránknak. Jóllehet, a megváltozott életformák és életeszmények igencsak különböző tömegkultúrát formáltak meg és formálnak tovább (korunk politikai ideálja: a tömegember, és mivel egyformán megfelel mind a modern demokráciák, mind az új autoriter rendszerek bázisának, kiérdemli a figyelmes kiszolgálást a celebideálok, az áleszmények folyamatos ellátásával); marad a silány tömegkultúra – természetesen a gyalázatos, megalázó közérthetőségre hivatkozva. Ami a legszembeötlőbb, ennek a tömegkultúrának a tárgyi elemei legalább olyan igénytelenek, mint a szellemi termékei; egyértelműen jelzi, hogy egyazon eszmei hányados eredményei. (Innét válik érthetővé, miért fogyasztják inkább az említett két klasszikus „zanzáit” az eredeti helyett.)

A polgári demokráciákon és az autoriter hatalmaskodókon kívül a többnyire személytelenségbe árnyékolt globalizmusnak is igazán „bejött” a tömegkultúra. Talán valójában nem teljességgel szétválasztható: anyagilag vagy ideológiailag. Egyfelől magához ragadta a tömegkultúra világjelenségének fogyasztói indulatát: ipart, üzletet épített rá, hogy kiszolgálja mind tárgyi, mind eszmei igényeit; jó pár filmgyártó gondoskodik kiszolgálásáról, valamint arról csakúgy, hogy végérvényesen leszoktassa a fogyasztókat a filmművészetről (mondván: szórakozásra vágyik,

nem gondolkodásra); ugyanez történik a zenében: világslágerek nyomják az instrukciót, hogyan kell szeretni, boldognak lenni, ráadásul ott a hazug sugallat szintén, hogy bárki betörhet a slágergörlök, dalhuszárok kasztjába; gondoskodnak róla, hogy öltözékeddel hasonlíthass a celebtrendire; elkurvult építészek terveznek tehetősebbjeinknek mediterrán házakat – mondjuk – Észak-Európában; ideológiailag pedig ezekkel és a hasonló bővlikkel, ad hoc, ám személyiségfosztó eszményekkel elbizonytalanítanak, manipulálhatóvá nyitnak, hogy gazdaságilag, politikailag uralhassák a maguk képére formált világot. Voltaképpen gyilkos háborúk is jócskán beleférnek (a fegyvergyártás, fegyverkereskedelem extraprofittal kecsegtet, no meg hatalommal), mindössze megfelelő ideológiai maszlaggal, „jó sajtóval”, hamis PC-vel kell elfogadtatni az elbambult tömegemberrel. Istenem, milyen régen kibeszélte ezeket a titkokat a tapintatlan José Ortega y Gasset! Utalt arra csakúgy, hogy mindezen tervezeteknek (valóságoknak) legfőbb akadálya az öntudat.

Egy nép, egy nemzet kultúrája mindenekelőtt az arra való ráeszmélésére épül, hogy az átvett egyetemes, a megtermelt nemzeti javak korszerű – tehát életképes – keveréke fölkinálhatja számára a tisztas önállóság tudatát. Többek között azt, hogy a kapott egyetemes javak fejében juttatni képes az egyetemességnak, ahogyan példák sorát hozhatnánk akár művészetünk, akár tudományunk nagyjaitól: Lisztől, Bartóktól – Gábor Dénesig vagy újabb magyar Nobel-díjasokig (Karikó Katalin, Krausz Ferenc). Ugyanis az idétlen ellenpróbálkozásokkal szemben állítom: az emberiség legalább biológiai értelemben egységes egész, alkotásai jöjjenek bár létre a létezés bármely területén és bárhol a világon – köztermékek, következőképpen közkincsnek kell lennie. Ennek az eszménynek az értelmes lebontása, tisztességes és okos szövete, noha nem individualizálása lehet egy méltóságteljes, értékes és érvényes nemzeti kultúra, a forszírozott közkultúra rendíthetetlen alapja. Csakhogy ez az eszmény a klasszikus formájában – láttuk – kiveszőben van, illetőleg álságos átalakuláson ment át, megy át: a globalizmusban voltaképpen szimplán tőke- és profitharcot, hatalmi manipulációt jelez...